

GAZZALİ'YE GÖRE KUR'AN'IN TEFSİRİ

Prof. Muhammed B. TAVİT ET - TANCI

Ebu Hâmid Muhammed B. Muhammed el-Gazzalî'nin (1) İslâm Düşüncesine ve müslümanlar üzerine çok derin tesiri vardır. Çeşitli mezheplerden olmalarına rağmen âlimlerden birçoklarının ruhlarına işlemiş olan bu tesirin ve yaygın şöhretinin sırrını, bilhassa Gazzalî'nin fikrî ve ruhi hallerindeki doğruluk ve samimiyetinde aramak lâzımdır.

Gazzalî, asrındaki bilgilerin çoğunu elde etmiş, bu ilimlere, gözleri kendisine tazimle çevirtecek derecede vakuf peyda etmiştir. Gazzalî, İslâm bilginleri ve düşünürleri ile mukayese edildiğinde, temayüz etmiş büyük bir bilgin olarak karşımıza çıkar.

Başta Buharî ve Müslim olmak üzere, hadis nakledenler hatırlanacak olursa, bunların nakillerinde ne kadar doğru ve itimada şayan oldukları, ravilerin ahvalini incelemek hususunda ne derece dikkatli hareket ettikleri görülür.

Diğer taraftan Farabî (4), İbn Sina (5) ve felsefî çalışmalarda bulunan herhangi bir başkası hatırlanacak olursa, bunların kendi sahalarında tam manâsiyle yetişmiş oldukları halde diğer bilgi kollarında vasat bir seviyede buldukları görülür.

Bu arada Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (6) ile Ebu Mansur el-Maturidî (7) üzerinde durulduğu vakit, bunlar sünnî akideyi müdafaa eden iki mümtaz şahsiyet olarak karşımıza çıkar. Bu misalleri ne kadar çoğaltırsak çoğaltalım, netice itibarıyla karşımıza daima, muayyen konularda derinleşmiş kimseler çıkmaktadır.

Gazzalî'nin zihninin ortaya koyduğu fikri şüphelerin gereği olan geniş kültür o şüphelerden kurtulacak yollar aramasına sebep olmuş (8), bu hususta kültür ona yardım etmiş, ona hakkı kavrama kudretini sağla-

- (1) Gazzalî'nin hal tercemesi (1111 M. 505 H.) Brockelmann'ın Arab Edebiyatı Tarihi 1, 411 ek, 1, 351.
- (2) Ebu Abdullah Muhammed İbn İsmail İbn İbrahim el-Buhari (810 M. 194 H. bk. Brock. 1, 157; ek, 1, 260. (875 M. 261 H.) Brock. 1, 161; ek, 1, 265.
- (3) Müslim sahibi Ebu'l-Hüseyn Müslim İbn el-Haccac el-Kuşeyri en-Neysaburi
- (4) Ebu Nasr Muhammed İbn Muhammed İbn Tarhan el-Farabi (950 M. 339 H.).
- (5) Ebu Ali el-Hüseyn İbn Abdullah İbn Sina (1037 M. 428 H.) Brock. 1, 452; ek, 1, 812.
- (6) Ebu'l-Hasan Ali İbn İsmail el-Eş'ari (935 M. 324 H.) Altıncı hicri asra kadar onun ve etbai hakkında en geniş yazılan İbn Asakir'in (1175 M. 571 H.) "Tebyin kezib el-Müfteri" adlı kitabıdır. bk. Brock. 1, 194; ek, 1, 345.
- (7) EbuMansur Muhammed İbn Muhammed el-Maturidî el-Hanefi (944 M. 333 H.) İlahiyet Fakültesi Dergisi, 1/1 - 12, yıl 1955. Hal tercemesi ve Maturidî mektebine dair birkaç söz. bk. Brock. 1, 195; ek, 1, 346.
- (8) De Boer İslâm Felsefesi tarihi (arapça tercemesi) s. 200.

mış ve fırkaların karışıklığı arasından onu kurtarmaya sevketmiştir. Gazzalî'nin çağı fırkaların çoğaldığı (9), fikirlerin değiştiği, bilgi elde etmek için kullanılan metodların arttığı, her fırkanın başkalarının metodlarını çürüttüğü nisbette kendi metod ve araştırma tarzının üstün gelmesiyle öğündüğü bir çağdır. Bu durum bizzat gerçeği arayanları, hür fikir sahiplerini zor manialar atlamağa, her fırkanın akidesini incelemek, her mezhebin sırrını açıklamak için dar dehlizlere girmeye sevketmeye kâfi idi. Şiddetli fırtınalar arasından gerçeği kurtarma isteği Gazzalî'yi de böylece bu fikir kasırgasına katılmağa sürükledi. O batıniligine muttali olmadığı bir batini, felsefesini öğrenmeyi kastetmediği bir feylesof, gaye ve mücadele tarzına vakıf olmaya çalışmadığı bir kelimacı, sofuluğunun sırrını öğrenmek istemediği bir sofı, ibadetinin neticesinin nereye varacağını kollamayan bir âbid, zındıklık ve ta'tilcilik hususunda cüretli olmalarının sebeplerini öğrenmek için peşini tâkip etmediği bir zındık ve ta'tilci bırakmamıştır. (10)

Bu hakkın kurtarılması, ana, babadan, hocalarından, aralarında yaşadığı ve ruhen bağlı olup sevdiği toplum (11) tarafından kendisine telkin olunan irsi inançlardan sıyrılmasını gerektirmiş, işte böylece zihnini ve kalbini gerçeği kavramaktan onları men eden bu gibi inançların tesirlerinden, mezhep ve fırka sahiplerinin eklediği çeşitli fikirlerden uzaklaştırmak onun için mümkün olmuştur. "Her doğan fitrat üzre doğar, ana babası onu yahudi, hıristiyan ve mecusi yapar" (12) hadisinden istinbat ettiği (13) ve türlü münasebetlerde tavsiye ettiği (14) eski bilgilerin hepsinden sıyrılma ve fikir hürriyeti kaidesinin Gazzalî'nin düşünce metoduna büyük tesiri olmuştur.

Gazzalî kabli inançlardan sıyrıldıktan sonra İslâm fırkalarını, onların görüşlerini ve tuttıkları yolları incelemeye başlayarak, her fırkanın görüşünde bir gerçek payının bulunup bulunmadığını araştırdı (15). "Halkın sözlerini tekrar tekrar kontrolünde tam gerçek ona aydınlanınca" (16), söyleyene bakmadan, hangi mezhepten olursa olsun, gerçeği bulduğu yerden aldı (17). Böylece her mezhep ve taifeden bir şeyler aldığı ve onların tesirinde kaldığı için, kitaplarındaki görüşleri birbiriyle çatışmış ve gelişme içinde kalmıştır.

Müslüman ilim adamlarından bazıları Gazzalî'nin fikirlerindeki ihtilâf ve tereddüdlerin mevcudiyetini izah etmeye çalışmışlar ve bunu, bir-

(9) Gazzalî, Miracu's - Salikin, s. 3, Kahire 1924 M. 1343 H.

(10) Gazzalî, el-Munkiz, s. 57 - 58, Dımaşk 1956 M. 1376 H.

(11) Gazzalî, Mizanu'l-amel, s. 212 - 214, Kahire 1328.

(12) Sahihu'l-Buhari, VIII, 123, Bulak 1311 - 1313; Müsnedi İmamı Ahmed II, 393, Kahire 1313; Feyzü'l-Kadir, V. 33, Kahire 1356 - 1357, rivayetü muhtelifdir.

(13) Daha sonra Gazzalî'nin bu istikamete doğru gitmesine mutasavvıfların tesirlerini göreceğiz.

(14) Gazzalî Mizanu'l-amel, s. 216; el-Kıstasu'l-Mustakim, s. 189, Kahire 1934 M. 1353 H.

(15) Gazzalî, el-Munkiz, s. 84 - 85.

(16) Gazzalî, el-Munkiz, s. 57 - 58.

(17) Gazzalî, el-Munkiz, s. 55 - 56.

birlerine aykırı mezhep kültürlerinin bırakmış olduğu fikir kalıntılarının mevcudiyetine irca etmişlerdir (18).

Bu tarz izahın hepsi veya bir kısmı doğru olabilir. Hepsinin doğru olduğunu kabul edersek Gazzalî'ye nakîseler isnat edilmesini gerektirir. Bunun en ehven ifadesi, Gazzalî'nin okuduklarını hazmedememiş ve onlara tam manâsiyle nüfuz edememiş olduğunu söylemektir.

Fakat Gazzalî'nin bu çelişiklikleri kabul edeceğini tasavvur etmek bize zor gelmektedir. O, mezhep'in tarifine, (19) zaman, mekân ve muhatapların fikir seviyesi âmillerini koyması ile kendisine yöneltilecek itirazlara cevap vermiş oluyordu. Görüşlerindeki kararsızlık ve ihtilâftan bahsedîşi ve bunun akabinde her "kâmil" in üç türlü metodu vardır, sözü, görüşlerindeki kararsızlıktan dolayı yapılabilecek tenkidlere fiilen cevap veriyordu.

Bu izahın hülâsası şudur : Mezhep üç mertebenin ortak adıdır.

Birinci mertebe :

Mubahat ve münazaralarda benimsenen metoddur. Bunda çoğunluğun fikrine uyulur. Bu babaların, dedelerin, öğretmenin içinde yaşanılan memleketin mezhebidir ki bu, öğretmen ve memlekete göre değişir.

İkinci mertebe :

Talim ve terbiyede, sorup öğrenmek isteyen herkesin anlayışına uygun olan metoddur. Bu herkesin anlayış ve kabiliyetine göre değişir ve çeşitli olur.

Üçüncü mertebe :

İnsanın kalben inandığı fikirleri Allah'tan başkasına muttali kılmamak ve kendi öğrendiğini öğrenmiş olan arkadaşına veya anlıyabilme ve öğrenebilme derecesine ulaşıldan başkasına söylememek metodudur. Bu ise, öğrenmek isteyen zeki olmasına miras kalmış bir inancın ruhuna nüfuz etmemiş olmasına ve ona körü körüne bağlanmamasına ve izalesi mümkün olmayacak şekilde kalbinin kirlenmemesine bağlıdır. Yoksa o kâğıdın içine sokulmuş olduğu mürekkep ile o kâğıt üzerine yazı yazmağa benzer ki onun izalesi kâğıdın yakılması veya yırtılmasıyla mümkündür.

Bazı İslâm düşünürleri (20), Gazzalî'nin söz ve fikirlerindeki çelişikliği, onun takip ettiği bu metoda göre tefsir etmiştir. Bu kaideye göre Gazzalî'yi anlamak isteyen kimsenin, onun bir konu hakkındaki fikirlerini ni çeşitli kitaplarında takip etmesi gerekir. Bilhassa Gazzalî'nin her ki-

(18) El-Munkiz'de s. 18 - 19 (Kahire 1303 H.) Gazzalî kendisinin bu tesir altında kaldığını reddediyorsa da muvaffak olduğunu zannetmiyoruz; bk. Gıdziher, Mevkif u ehli sünne min ulumi'l-evail, s. 133 (Kitabu't-Turasi'l-Yunani fi'l-hadaret'l-İslâmiyye)nin içinde; Tabakatu's-Sübki, IV, 110, 123; Âlam el-Felsefeti'l-Arabiyye s. 692).

(19) Mizanu'l-Amel s. 212 - 215.

(20) İbn Tufeyl, Hay İbn Yekzan, s. 70 - 71; Daru'l-Maarif 1952; İbn Teymiye, Kitabu'n-Nubuvve, s. 82; Kahire 1346; Âlamu'l-Felsefeti'l-Arabiyye, s. 692.

tabında hitab ettiği kimselerin derecelerine dikkat etmelidir. Bir çoklarının, düştüğü hatâ onun fikirlerini tesbit ederken tek kitabına dayanıp onları her durumda tatbik etmekten doğmuştur.

Yukardaki hususlar Gazzali'nin şahsiyetini belirten ve düşüncesine yön veren umumî görüşlerin bir kısmıdır (21). Bunların, bahsedeceğimiz konuda, Kur'anın tefsirini anlamadaki metodunun esaslarını aydınlatacağı kanaatindeyiz. Gazzali'nin asrına kadar müslümanlar arasında Kur'anın tefsiri hareketine yön veren tefsir anlayışının ana hatlarını incelemeden Gazzali'nin kendisinden öncekilerden aldığı metodlar ile kendisinin ilâve ettiği metodları ayırt etmemize imkân yoktur. Bu, başlangıçtan beri, Kur'anın tefsirine dair islâmiyetin fikrini ve islâm topluluğunda tefsirin gelişmesine sebep olan amilleri bilmemizi gerektirmektedir :

Kur'anı Kerim nazil olur olmaz yazılırdı. Bu işi Hazreti Peygamber kâtiplerine yaptırırdı (22). Keza Hazreti Peygamber zamanında Kur'anın tamamını ezberlemiş olan hafızlar vardı (23). Böylece İslâmın kitabı, İslâmın Peygamberinin zamanında yazılmıştı.

Kur'anda Müslümanlara, Kur'anı düşünüp anlamalarını emreden bir çok ayetler vardır (24). Kur'anın akli kullanmayı, tefekkür etmeyi bildiren emirleri, İslâmiyetin ilk anlarından beri, müslümanları onu anlamaya, manalarını düşünmeye ve ondan hüküm çıkarmaya sevk etmiştir. Kur'anı anlama emri, hiç bir tabakaya mahsus olmaksızın, bütün müslümanlara şâmil müşterek bir emirdir her müslüman onu anlamakla mükelleftir. Keza, anlayabilen her müslüman da, onu başkasına açıklamak ve ondan yeni hükümleri çıkarmakla mükelleftir (25).

Hazreti Peygamber sağlığında bu mühim iş hususunda müslümanlara kâfi geliyordu. Allah tarafından gelen Kur'anı insanlara tebliğ ediyordu (26) ve Kur'anda açıklanmaya muhtaç olan yerleri ve sahabenin anlamakta ihtilâfa düştükleri cihetleri açıklıyordu (27). Vefatlarından sonra müslümanlar doğrudan doğruya Kur'ana yönelip ondan istifade etmek zorunda kalmışlardı. İslâmiyette bu durumun iki sonucu oldu. Birincisi, İslâmiyet, mukaddes kitapları tefsir ve tevil etme hakkını muayyen bir tabakaya hasreden kahinlik ve ruhbanlık nevinden her şeye yolu kapamıştır. İslâmiyette Allah ile insanlar arasında hiç bir şekilde vasıta yoktur (28). İslâm dininde müslümanla din kitabı olan Kur'an arasında da

(21) Gazzali'nin hayatı ile düşüncesi bir birine karşılıklı tesirlerde bulunmuştur. Biri diğeri olmadan anlaşılmaz. bk. D. B. Macdonald, Development of Muslim Theology, p. 216 (New York 1903).

(22) Ez-Zürkani, şerhu'l-Mevahibi'l-Ledüniyye, III, 336 vd (Bulak 1291 H.); Kitabu'l-Mesahif s. 4 (1936 m. 1355 H.); Müsnedü imamı Ahmed, I, 57 - 59.

(23) Kitabu'l-Mesahif s. 6 - 7; es-Suyuti, Kitabu'l-İtkan, I, 60 (Kahire 1318); İbn Hacer, el-Askalani, Fethu'l-Bari IX, 42, 48 1301 H.

(24) Sad 29; Nisa 82; Nahl 44; Sebe 46; Tefsiru't Taberi I, 25 vd. Kahire 1321.

(25) Ebu Talib (I-Mekki, Kutu'l-Kulub, I, 137; İbn Teymiye, Minhacu's-Sünne IV, 157.

(26) Maide 70.

(27) Nahl 44, 66.

(28) İslâmiyet putların tanrı olmasını reddettiği gibi şefaatacı olmalarını da reddetmiştir. (Zümer 3; Yunus 18) buradan İslâmiyetin natikahî ticaret putlarına karşı durumunun ne olduğu kolayca anlaşılır.

bir vasıta yoktur. Dinini öğrenmek isteyen bir müslümanın baş vuracağı kitap Allah'ın kitabıdır. İslâm Peygamberi bu dünyadan ayrılırken Allah'ın kitabını tavsiye etmiştir (29). İkincisi, İslâmiyet her müslümanın Kur'ana baş vurmasına müsaade etmesile, tefsir ve onu anlayışa göre ihtilâf edilmesine geniş bir şekilde serbestlik vermiştir.

Zira insanların anlayışları farklı, ve Kur'anı tefsir etmeye sürükleyen gâye ve hedefleri çeşitlidir. Bundan dolayı Kur'an, dinî, siyâsî ve içtimâî şartlar altında birbirinden ayrı olarak ortaya çıkan ve gelişmesini tamamlayan İslâm fırkalarının dayandığı zengin ve geniş bir kaynak olmuştur. Bu şartlara uyulması dolayısıyla İslâm Dinini anlayış ve günlük hayata tatbik şekli de değişik olmuştur.

Her fırka iddiasına Kur'an'dan delil getiriyor ve ona istinat ediyordu. Kur'an ona uygun olunca zahirî manâsını delil göstermek kâfi geliyor, fakat delil iddiayı tam destekler görülmeince tevile sapılıyordu. Bazan tevil uygun oluyor. Aksi takdirde Kur'an'a taşıyamıyacağı manâlar tahmil ediliyordu. Tevilin kendi fikirlerini teyid etmediğini gören bazı fırkalar Kur'an'ın ifadelerinin remz ve işaret olup dış manâlarının arkasında gizli başka manâların bulunduğunu iddiaya kadar gitmişlerdir. Böylece Kur'an'ın lâfızlarının gösterdiği, çoğunluğun ve halkın müstereken anlayacakları bir açık manâsı ve bir de hususî kimselerin anlayacağı bir iç manâsı olduğunu ortaya atmışlardır. İşte bu hususî kimseler bu iç manâları insanlara öğretmeye yetkilidirler.

Gazzalî'nin yaşadığı beşinci hicrî asırda İslâm toplumundaki durumunu kuvvetlendirmek isteyen fırkaların, Kur'an'dan istifadeye çalışmaları son hadde varmıştı.

Bu hareketin izlerini ehli sünnetin sözlerinde ve kitaplarında, takındığı tavırda bulmak mümkündür. Kadî Ebu Bekr ibn el-Arabi'nin (30) Doğuda gördüğü Kur'anın tefsir ve anlaşılmasına dair birbirinden uzak fikirlerin (31) alışılanın dışına çıkmasından ve taifelerin ihtilâfından dert yanmıştır. "Kanunu t-Te'vil" (32) adındaki kitabını yazmağa sevk eden sebeplerin biri de onun bu müşahedesi olsa gerektir. Belki aynı sebep gazzalîyi "Kanunu't - Te'vil" (33) adını verdiği risalesini yazmağa sürüklemiştir. Bu eser dini nasları tevil etmek için (34) değerli fikirler taşımaktadır. Mesele bu veya şu bilgine göre önemi olan ferdi şuurun çerçevesine sıkışıp kalmamış, daha geniş bir sahaya intikal etmiş ve ehli sünnetin avamının inanması icap eden akîde seviyesine indirilmiştir. Bun-

(29) Siretu İbn Hişam IV, 251; Müsnedi Ahmed I, 51, 91; Buhari, VI, 9610, IX, 91.

(30) Endülüslü meşhur maliki fakihî (1148 M. 543 H.), Suppl. I, 663, GAL, I, 384, Şarka gidip Gazzalî'yi ziyaret etti ve ona bir çok meseleler sordu. Bu konuşmalarını "al-Avasım mine'l-Kavasım" adlı kitabında nakletmiştir, Cezayir baskısı 1926 M. 1345 H.

(31) El-Avasım mine'l-Kavasım, I, 128, II, 1; Aynı şikâyeti Ebu Hayyan el-ende-lusi de (1334 M. 745 H.) de bulmaktayız. Al-Bahru'l-Muhit adındaki tefsirinin mukaddimesi I, 5.

(32) Bir nüsha da Selim ağa kütüphanesinde 499 No. da mevcuttur.

(33) Kahire 1940 M. 1359 H.

(34) İhya kitabında bu konudan bahsetmiştir, I, 160 - 180.

dan dolayı Ebu Hafs Ömer bin Muhammed en - Nesefi (35) "Akaid" kitabında buna önem vermiş, orada ehli sünnetin uyması gereken fikri tayin ettiği gibi tevlicilerin durumunu da bilhassa Batiniyye için "Naslar zahir manâlarına hamledilir, batnilerin idda ettikleri manâlara baş vurmak küfür ve zındıklıktır" (36) diyerek belirtmiştir.

Gazzalî her nekadur Kur'anın tefsiri hakkında müstakil bir eser yazmamışsa da türlü münasebetler dolayısıyla kitap ve risalelerinde tefsir konusuna temas etmiş, incelemeğe ve önem vermeğe değer muhtelif yeni fikirler ileri sürmüştür (37).

Gazzalî'nin eserlerini okuyanlar, fikirlerinin mütenakız oluşunu bir tarafa bırakırlarsa, onun fikirlerinden Kur'anın tefsirine dair iyi metodlar elde ederler.

Gazzalî'nin fikirleri veya ekserisi onun, fırka ve mezheplerin, Kur'anın bütününe yahut bir kısmını tefsir ve izah ederken kullandıkları metodları tenkid ettiği sırada meydana gelmiştir. Bundan dolayı bu fikirler kaide vaz eder şekilde değil, çoğu red ve itiraz tarzında ortaya atılmışlardır. Bu fıkraların hiç birinde razı olmadığı cihet, onların mezheplerinin çıkarına Kur'anı istismar etmeleridir. Onların bu hususta tuttukları yollar, bazan doğruya, çok defa da eğriye sürüklemektedir. Hepsinin metodu "mezheb" değişmez, tadil edilmez ve her hangi bir değişikliğe uğramaz bir mihver noktası olarak kabul edilmiş, Kur'an şu veya bu mezhebe uyması için o mihver noktasına göre tevîl edilmiş ve değişikliğe tâbi tutulmuştur. Bir kelime ile söylemek icab ederse, mezheb ve firkaların fikirleri Kur'anın nassına zorla kabul ettirilmiş ve Kur'ana hakim kılınmıştır. Bu durumun tabii neticesi varoluşlarında, yaşayışlarında Kur'ana dayanan ve onun kendi kitabı, fikirlerinin kaynağı olduğunu iddia eden, ona tutunduğunu ve onun prensiplerine sarıldığını ileri süren firkaların hiç biri islâmiyete hizmet etmek gayesini gerçekleştirmek için tek bir fikir etrafında birleşmemiştir. Amaçları o mezhebe karşı bu mezhebi desteklemek, bu fırkayı teyit edip ötekini çürütmek gibi birbirine zıt fikirleri savundukları görülmüştür.

Mebdeine ve gayesine göre dinin mantığı meselenin tamamen aksi bir durum almasını gerektirir. Mebde itibariyle hükmün ve istikamet verenin Kur'anın kendisinin olmasıdır. Bu salâhiyet fırka ve mezheb sahiplerinin değildir. Bu, gaye itibariyle bütün insanların bir noktada birleşip aralarındaki ihtilâfın kalkmasını gerektirir. İman ve ihlâstan fişkırân Gazzalî'nin bu emelleri amelî bakımdan yaşanan hayatta zıt bir hareket idi. Eğer insanlar O'nu dinlemiş olsalardı aralarındaki ihtilâfın kalkacağına kuvvetle inanıyordu (38). Bundan dolayı Gazzalî kitaplarındaki dağınık görüşlerinde (39) dikkatini en çok yönelttiği cihet meseleyi doğ-

(35) Doğumu 1068 M. 461 H., Ölümü 1142 M. 537 H.

(36) El-akaidu'n-Nesefiyye, s. 182, İstanbul 1320; bk. el-İrşad, 37.

(37) Bu fikirleri Gazzalî Kur'anın tefsirinden bahsederken söylememiştir. Bunları, Gazzalî'nin çeşitli konularda tatbiki mümkün olan kâidelerin vasıflarını bunlara da teşmil etmesinden anlıyoruz.

(38) El-Munkiz, s. 90 - 91; el-Kıstas, s. 188 - 189.

(39) İhya, Mizanu'l-amel ve kitabü'l-erbaında bunlara temas etmiştir.

rü bir şekilde tasvir etmek olmuştur. Dikkatimizi çeken ilk şey mezheplerin mutaassıplarının ve müdafilerinin ruhlarına bıraktığı izlerin Kur'anı anlamaya mani olduğu ve o'nun tefsirine tesir ettiğini görmektir.

İnsanın din olarak kabul ettiği fikirler gidişatına ve düşüncesine istikamet vermekte tesirlidir. Yaşadığı hayatı, içlerinde yaşadığı cemiyet fertlerini, hattâ kendisini bile bu fikirlerin arasından görür. Onların esasına göre davranışlarını ve gidişatını ayarlar, başkaları ile olan münasebetini kurar. Mutezile veya Eş'ari, Şafii veya Hanefi mezhepleri çevresinde doğan kimsenin ruhuna küçüklüğünden beri kucağında büyüdüğü mezhebin taassubu işler. Onu savunur, ondan başka bütün mezhepleri kötüler. Dostluk gösteren taifesine yardım eder. Bu husus kabilelerin birbirleriyle taassuba dayanarak yardımlaşma manzarasını andırır.

Bu taassubun esasları ileri gelenlerin halkı kendilerine tâbi kılarak başkan olma hırslarıdır. Halbuki halkı bir araya toplamanın amilleri gösterişe dayanan müşterek bir sebeptir. Bundan ötürü dinler tafsil edilirken mezhepler gruplaşma rolünü oynamıştır. İnsanlar fırkalara ayrılmış, çekememezlik ve rekabet âmilleri harekete gelip taassuplar şiddetlenmiş ve o taassupla yardımlaşmaları kuvvet bulmuştur (40).

Sünni mezhebinden olan Gazzalî, metodunda kabul etmediği mezhep taassubuna ve âlimin düşüncesinin müteessir olmaması gereken menfaat amillerine misal verirken mutezile mezhebi yanında sünni olan Eş'ari, Şafii Hanefi mezheplerini de zikretmiştir. Böylece sapık ve bid'atçı görüldüğü diğer fıkraların taassupları hakkındaki fikrinin ne olduğu açıkça anlaşılır (41).

Babasından, hocalarından işittiği, düşünmeden incelemeyen taklit ettiği mezhep üzere büyüyen bir kimsenin ruhu, düşüncesi bu mezhep üzerinde donup kalmış, fikri sadece ona uymak olmuş, taassup göstererek sabit fikirli kalmıştır. Durumu bu olan bir insanın fikri dar olmuş, akidesini o hisarı aşmaktan menetmiştir. Böyle bir kimse Kur'anı okuduğu zaman inandığı şeyden başka bir şeyin aklına gelmesine imkân vermez. Düşüncesi işittiğine bağlıdır. Başkasını kabul etmeyecek derecede onunla kanaat etmiştir. Ona, işittiğine zıt manâlardan bir manâ zahir olsa -zahir olması ne kadar zor- veya işitse taklitçilik şeytanı ona öyle bir saldırır ki "babalarının, hocalarının inancına aykırı olan bu şey senin hatırına nasıl gelebilir" der, onu şeytanın aldatması görür ondan ve benzerinden sakınır (42).

O halde mevzu mezheplerin doğurtup büyüttüğü kabiliyet donukluğu, Kur'anın anlaşılmasına çalışırken gerçeğe ulaşmanın önüne konulan manaların başında gelir (43). Bu, Kur'anı okuyanın O'nun anlamasına mani olan en büyük bir perdedir (44).

(40) Mizanul-Amel, s. 212 - 213.

(41) El-Erbain, s. 54. Kahire 1328 H.

(42) El-İhya, I, 175 (Şerh IV, 513).

(43) El-İhya, I, 176.

(44) El-Erbain, s. 42, 54.

Mezhepler ne kadar çok olursa olsun, hiçbirinin tercih edilmesi için bir mucizesi yoktur. Mezheplere olan sempatiyi bırakıp düşünerek hakkı aramalısın ki mezhep sahibi olmalısın. Başka bir yola seni götüren kumandanına kör gibi uyma; etrafında sana, o seni yok etti, doğru yoldan saptırdı diye seslenen senin kumandanın gibi binlerce kumandan vardır. Sonunda, kumandanının zulmünü öğreneceksin, kurtuluş ancak müstakil olmaktadır (45).

İstiklâl, fikirlerden vazgeçmek, Kur'anın manalarından birini diğerine tercih ettirecek, istikamet verdirecek herhangi bir önceki fikre sahip olmadan doğrudan Kur'ana yönelmektir. Kur'anın rey ile tefsir edilmesinden menetmeğe dair rivayet edilen hadis (46), Gazzalî de dahil ondan önceki âlimlerin çoğuna göre (47), mezhep fikirlerinin Kur'anı istismar etmesini ve Kur'anı o fikirlere göre anlamayı menetmeğe dairdir.

Bütün bunlardan açıkça anlaşılıyor ki, Gazzalî Kur'anı okuyan ve onu tefsir edene, şekil ve suretleri ne olursa olsun, mezhep bağlarının ağırlığından kurtulup serbest olmasını ve Kur'anı onun nassına tahakkümedecek, istikamet verecek inançlardan sıyrılmış sade bir fikir ve temiz bir ruhla karşılaşmasını tavsiye ediyor (48).

Yukarda mezhepleri incelerken tatbik ettiği bu metodunu "her doğan fitrat üzere doğar, anası babası onu Yahudi, Hıristiyan ve Mecusi yapar" hadisinden aldığına işaret etmiştik. Burada şunu ilâve edeceğiz : Sofiler "ilim perdedir" sözlerindeki "ilmi" insanların çoğunun taklitle veya mezhep mutaassıplarının sadece münakaşalı sözlerinin tesiriyle inanmakta devam ettikleri inançlar olduğunu tefsir etmişlerdir (49). Bu, Gazzalî nazarında inançların tesirinden kurtulmanın gerektiğine dair olan şuurunu kuvvetlendirmiş veya ortaya koymasında büyük tesiri olmuştur. Gazzalî, irsî inançların perdeleyip Kur'anı anlamaktan alı koyan perdelenmiş kalb sahiplerine (50) Kur'anın vermiş olduğu (51) en üstün misalde aradığını bulmuştur. Kur'an bu inançlara "perdeler" adını vermiştir (52). Çünkü onlar kalbi örtüyor, onu perdeliyor, meşgul ediyor ve Kur'anı anlamasına fırsat vermiyor. Gazzalî kalb ve fikrin, yeni bilgileri elde edilebilmesi için, eski bilgilerden sıyrılmının gerektiğine tekrar tekrar işaret etmiş ve bu manânın anlaşılmasına yardım edecek duygusal misaller vermiştir (53).

(45) Mizanu'l-Amel, s. 216.

(46) "Kur'anı kendi fikrile tefsir eden Cehennemde yerini hazırlasın" hadisidir, senedile beraber İhyada mevcuddur IV, 526.

(47) Hadisin aynı şekilde anlaşılışı İbnu'l-Enbarî'den nakledilmiştir. Tefsiri Kurtubi I, 27; Semerkandinin tevîlât şerhinde de öyledir. Şehid Ali Pş. No. 283, v. 1b.

(48) El-Kıstas, s. 189; El-Munkiz, s. 58.

(49) El-İhya, I, 176, şerh IV, 513.

(50) Kehf 58; Enam 25; İsrâ 46.

(51) Arapların ve Kur'anın anlayışında kalb akıl mekânıdır. Ali İbn Ebi Talib bir sözlünde : Akıl kalbde, rahmet ciğerdedir, demiştir, Buharî, el-edebu'l-Müfret 107 - 108.

(52) El-Erbain, s. 53 - 54.

(53) El-İhya, III, 14, Şerh, VII, 251; Mizanu'l-Amel, s. 47, 212.